

Miguel Herz-Kestranek: Ulomak iz poglavlja “Posmeđeni prijelazi”, iz knjige, *Dobio sam savjete – Doživljeno, izmišljeno i smijehom stvoreno* (Ibera Verlag, 1998; 2. izdanje 2003)

Puno sunca u NSV•-ovu domu za oporavak majki u St. Gilgenu na Aberseeu – glasilo je potpis ispod slike na salcburškome zavičajnom kalendaru iz 1944. godine. Snimka je načinjena s jezera i prikazuje raskošnu seosku kuću ispred koje složno sjede brojne, dobro uhranjene žene. Druge s otvorenih prozora i verandi veselo mašu fotografu; idiličan i mirnodopski prizor kojeg treba vidjeti – na kojem se može pozavidjeti, ako se uzme u obzir godina kada je fotografija nastala.

„Puno sunca“ imao je u to doba i moj otac, makar su njegove mogućnosti za idilu koju bi trebalo vidjeti bile znatno ograničene, jer kuća na fotografiji je naša, a on već tri godine živi u emigraciji u Urugvaju, kamo je na koncu dospio nakon dugogodišnje i mukotrpe odiseje što je započela njegovim bijegom iz Beča 1938. godine. U to vrijeme on još ne zna da mu je upravo umro otac, kojemu je oduzet ljetnikovac u St. Gilgenu, kao i sve što je posjedovao u Beču. Taj asimilirani i kao dvadesetčetverogodišnjak pokršteni punokrvni Židov ne želi sprva, kao ni mnogi drugi, uopće prihvatiti novu situaciju koja je nastupila preko noći. Početkom travnja 1938. on piše: „... Cijela dvadeset četiri sata sam vjerovao, s obzirom da sam prije više od četrdeset godina istupio iz židovske zajednice, kako imam i pravo glasa – ali to je bilo praznovjerje! – Na taj način, dakle, katolički vjernik opet postaje Židov! – Čudno! – A što je s djelovanjem sakramenta krštenja? Može li se ono zakonima odstraniti iz svijeta?“ Ali on će veoma brzo morati primiti k znanju dogmu novog vremena: „Bez obzira na religiju, rasa je svinjarija!“ On i njegova žena „emigriraju“ u jedno sasvim malo mjesto na Chiemseeu i ondje žive kod jednog seljaka u dvije sobe, gdje začudo nisu bili uznemirivani; ali moj djed, koji svoga sina nije vidio već šest godina, umire 1944. godine, a toj smrti dosta je doprinijelo njegovo slomljeno srce zbog mračnoga vremena i njegovih učinaka. Dotok brojnih pisama mojega oca, koja je s različitih postaja svog egzila slao roditeljima u Europu, već je dvije godine presušio zbog prekinutoga poštanskog prometa. Još nisam bio rođen, u to se doba moji roditelji nisu još ni poznavali. To se zbilo tek pred sam kraj rata, u Montevideu. Moj djed s majčine strane, isto tako punokrvni Židov – istina ne i kršten – uspio je 1938. iz Kölna preko Čehoslovačke umaći u južnoamerički egzil, u Argentinu, dok su mnogi iz njegove obitelji pobijeni u koncentracijskom logoru. Godinu dana nakon toga njegova sedamnaestogodišnja kći odlazi za njim u Buenos Aires i ondje se uspjela probiti kao glumica u njemačkom teatru, iako je došla ravno iz prinudno prekinute gimnazije i nikad prije toga nije stala na neku pozornicu. Udala se, preselila u blizinu Montevidea i ondje zaljubila u mog oca, koji je također bio oženjen. On se neposredno nakon rata vratio u Austriju i nastanio u vraćenom ljetnikovcu, koji se nalazio u zoni što su je zauzeli Amerikanci, i gdje su postojali izgledi da će poslijeratno vrijeme proteći snošljivije negoli u Beču, koji je bio podijeljen na četiri dijela. Godine

• NSV – Nacionalsocijalističko društvo (op. prev.)

1947. moji su se roditelji vjenčali u St. Gilgenu, ali već nakon koju godinu brak je razvrgnut. Jaka povezanost zajedničkom sudbinom kojom su iščupani iz korijena, nakon povratka iz egzila ne pokazuje se dovoljno čvrstom. Između vedre mlade Kelnjanke, koja zbog hermetički zatvorene granice između Austrije i Njemačke svoju domovinu zacijelo nije mogla vidjeti još koju godinu, i nepopravljiva Austrijanca, koji je uzaludno pokušavao nastaviti život što ga je vodio prije rata, bilo je prevelikih razlika.

To su šturi podaci o prilikama koje su na kraju dovele do mog nastanka. Premda tu nije bio kraj, jer sam odrastao sa golemim posljedicama emigracije, koja je, riječima Hilde Spiel, jednako neizlječiva kao i nasljedna bolest, iako sam kasnije rođen, u sebi nosim tu bolest kao da sam se njome zarazio na mjestu na kojem nikad nisam bio.

Sa starim emigrantima i njihovim često nevjerojatnim sudbinama nisam u bliskom odnosu upravo od vremena kada sam počeo pisati o egzilu svoga oca. Ali nakon izlaska te knjige odjednom se u susretima na čudan način počinju zatvarati krugovi u koje sam i ja uvučen. A pritom sam stalno sve više svjestan toga koliko je i danas slabo poznata sudbina bezbroj tisuća onih koji su protjerani u egzil. Upravo danas, u vrijeme kad „egzil počinje biti nasljeđe svih nas“, kako kaže autor svjetskih bestselera Frederic Morton, koji je i sâm emigrirao iz Austrije, u vremenima koja su doduše uzročno drukčije opterećena a ipak su vremena stotinu tisuća puta umnožene emigracije, duboko deprimira spoznaja kako je nepoznato do kuda su išle te strahote, koje su tada nerijetko onemogućavale sam život. Možda mora izumrijeti zabludjela generacija onih još uvijek čestih profesionalnih krivotvoritelja povijesti. Možda još uvijek posve neshvaćena dimenzija milijuna ubijenih i bezbroj milijuna ratom usmrćenih, zaklanja pogled na one koji su uspjeli umaknuti smrti – „pa vi ste izgubili samo domovinu“, sve do danas imaju priliku čuti mnogi emigranti. Uz to ide potvrđena glasina da su obespravljeni i protjerani bježeći u neizvjesnost, što je najčešće bilo opasan po život, osim domovine izgubili još neke sitnice, kao što su obitelj i prijatelji, posjed i poziv, materinji jezik skupa s isplaniranom budućnošću, kao i prošlost, na koju se gotovo nikome od njih nije uspjelo priključiti. Osim toga, mnogi su izgubili i zdravlje, a mnogi od njih i život, a od krvarenja što ga je time pretrpjela, zemlja se ni do danas nije oporavila. Ali to je, kako je rečeno, jedva poznato, iako se sudbine, muke i poniženja nedužno progonjenih što sam ih tijekom godina imao priliku čuti, po patnji i nevolji mogu izjednačiti s onim što su u izmrcvarenoj domovini ili na fronti morali pretrpjeti nedužni, kao i široke mase poslušnih učenika u nacističkim školama. Od onih koji su preživjeli mnogi se nisu vratili, preduboko im se u dušu urezao šok od toga što se dogodilo, previše im se nepovjerenja uvuklo u kosti. Tko se unatoč tome kolebao, taj je bio oslobođen od te odluke službenom i očitom nezainteresiranošću da se protjerani vrate kući ili da im se olakša povratak, a mnogi su se povratnici morali boriti s predrasudama, ograničenjima i otežavanjima. Brutalnost i nemilosrdnost propisanih službenih puteva za naknadu, kao i mlitavo proganjanje nacističkih zločinaca, zacijelo spadaju u najsravnija poglavlja poslijeratne Austrije.

Ali ovdje ne treba govoriti o velikim povijesnim tokovima nego samo o

onim malim, o događajima koji nas uvijek iznova začude time što su to bizarne istovremenosti koje čine život, besmislena poenta i strahote, makabrična autoironija – ako se već netko želi šaliti na vlastiti račun, onda je ipak najbolje da smo to mi sami – i najdublji očaj, smijeh i plač.

Tako kažu da je sljedeći iskaz, koji u jednoj rečenici sažima tragičnu bezizlaznost u kojoj se nalazila većina emigranata, doista bio izrečen. U jednoj putničkoj agenciji stoji mali Židov, duboko potišten neko vrijeme vrti globus, a onda ogorčeno kaže: „Nemate ništa drugo ponuditi?“

Određenom broju onih koji su se uspjeli spasiti pošlo je za rukom – često sa promijenjenim imenima – uhvatiti korijena u zemljama svog utočišta, a manjem je broju pošlo za rukom da tek tu postanu priznati i poznati. Zbog nepoznavanja ovdašnjih odnosa, danas kao starci često nehotice postaju sluge državne kozmetike; oni su ti koji mogu biti pokazani, paradni emigranti, na primjer, kad ustreba za obilježavanje obljetnica koje političari nevoljko priređuju, nespretno posrćući po ujedinjenoj Europi punoj proračunatosti, kojima treba prikriti činjenicu da se u ovoj zemlji konstantno razračunavanje s prošlošću još uvijek plaća biračkim glasovima.

Na makabrično originalan, ali ništa manje austrijski način, u vrijeme kada je smeđa mōra već dosegnula svoj vrhunac, održana je komemoracija jednom teatarskom velikanu prošloga stoljeća. Tajnim slušanjem zabranjenih radiostanica na njemačkom jeziku, koje su u međuvremenu postavili saveznici, u rujnu 1943. saznalo se da je u egzilu u New Yorku, umro redatelj Max Reinhardt. Njegova je smrt, kao službeno nedostojne osobe, naravno, jedva bila spomenuta. Heinz Hilpert, tadašnji direktor teatra u Josefstadtu, okupio je nakon toga iza željezne zavjese ansambl na sat spomena, i tu su rame uz rame, iskreno i duboko ožalošćeni stajali oni čije je antifašističko raspoloženje bilo poznato – Goebbels je nakon posjeta i razgovora s nekim glumcima rekao kako Josefstad “nije teatar, nego koncentracijski logor na odmoru” – uz one koji su u SS-uniformama pokazivali svoje aktivno oduševljenje za režim čijom je žrtvom postao i onaj kojega su oplakivali. Scena istinski dorasla teatru, čija simbolička snaga ne bi bolje pošla uspjela ni jednome Schilleru ili Shakespeareu.

A na to bi se odmah mogla nadovezati dirljiva i istinita priča čijim svjedokom je bio u Los Angelesu John Wengraf, njega sam na drugome mjestu već spominjao, a u kojoj istinsku glavnu ulogu igra nosalomljiva ljubav jednoga glumca, emigranta iz Darmstadta, prema “njegovim njemačkim klasicima” (također pripojenima).

“Dakle, za mene je”, sa živahnim je oduševljenjem spomenuti glumac govorio svom američkom kolegi, “za mene je Shakespeare neosporno najveći, ali znate”, i tu je njegov glas poprimio sanjalački prizvuk, “njegovu sam stvarnu dubinu, njegov humor i tu nedostižnu poeziju, zapravo počeo razumijevati tek preko njegova kongenijalnog prevoditelja Schlegel-Thiecka.”

“Pa, onda biste ipak trebali svog idola pročitati još jednom u engleskom prijevodu”, srdačno se smješkao njegov sugovornik, “ni on nije loš”.

Nijemac se oduševljeno složio i u svoj je sirotinjski smještaj ponio

preko noći dvije knjige kazališnih komada na originalnu. Od nostalgije bolesni čovjek cijelu noć je revno čitao kako bi mogao stvoriti pouzdan sud. "Imate pravo", priznao je kada su se sutradan ponovno sreli, "sve u svemu, nije loše, samo – pjesnik ovdje nije tako točno uhvaćen!"

Imena po raznim emigrantskim kolonijama na američkoj zapadnoj obali čitaju se poput "Who is Who" tadašnjeg kulturnog stvaralaštva s njemačkoga govornog područja. Ako je među njima bio netko tko je sebi mogao uzeti pravo na trajni učinak u svojstvu neukrotive muze svjetski slavni umjetnika različitih umjetničkih orijentacija, onda je to bila Alma Mahler-Werfel, koja je pod naslovom "Udovica četiriju umjetnosti" ušla u vječnost i povijest. O njoj postoje cijela poglavlja prepuna opisa i anegdota. Ali za mene je nenadmašan njezin odgovor koji je dala puno prije, još dok je bila mlada žena, nakon što joj je netko postavio izravno pitanje, koje je upravo bila zanijekala da li je u vezi sa skladateljem Zemlinskim. Na indiskretno navaljivanje onoga koji je pitao, nema li onda vezu sa skladateljem Korngoldom, suho je odvratila: "Možda."

Vedro i vrcavo zvuče anegdote koje se u brojnim objavljenim biografijama i vlastitim svjedočanstvima pletu oko sjajnih imena protjerane inteligencije, oko tonućeg životnog stila kojega su pokušavali održavati u emigraciji, premda tragična pozadina pred kojom se odigravaju priče jedva da išto gubi od svoje tjeskobe. Tako je legendarna bečka pučka glumica Gisela Werbezirk, kojoj je kao jednoj od rijetkih uspjelo snaći se u svom prijašnjem pozivu, na pitanje nije li u Kaliforniji "happy", odgovorila: "Pa happy jesam, ali sretna nisam ..."

Budući da joj je i u "Purkersdorfu s palmama", kako je nazivala Los Angeles, uspjelo u filmske uloge koje su joj bile nuđene unijeti svoje pobjedonosno zračenje, Bečanka je neke holivudske kolege tako jasno bacala u sjenu da nije nemali broj njenih, katkad samo nijemih scena, bio izbacivan ili kraćen na osjetljiv način. Hladnokrvno je komentirala svoje dojmove o novoj domovini, koju sve do svoje smrti pedesetih godina nije više napustila: "Pa što se može očekivati u zemlji u kojoj se moje ime izgovara 'Scheisela', a kobasičice kupuju u apoteci." (Time je mislila na drugstore.)

Pritom je najčešće doista bila čista sreća ako je čovjek uspio u inozemstvu spasiti život, što upečatljivo potvrđuje slučaj skladatelja Egona Wellesza i njegove žene. Bilo je to na dan pripajanja, a bečki su se filharmoničari, s dirigentom Brunom Walterom, nalazili na turneji u Nizozemskoj. Na programu su bile i nove Welleszeove kompozicije, a Bruno Walter je zbog nastaloga zla i njegovih mogućih razmjera slutio ono čega Egon Wellesz, kao ni toliki drugi u ono doba, u početku i u punom razmjeru možda uopće nije bio svjestan. Veliki val hapšenja iz prvih dana nije, naime, još uopće bio tako izrazito usmjeren protiv Židova, nego najprije protiv političkih protivnika bilo koje orijentacije, pa je Wellesz bio više ugrožen kao potpredsjednik monarhističkog društva nego kao Židov. Sada je Walter telegrafirao u Beč, da u partituri ima krupnih nejasnoća, cijela se večer stavljala na kocku ako Wellesz odmah ne dođe u Nizozemsku i spasi koncert. Tako je skladatelj 11. travnja u roku od sat vremena napustio Beč i više se nije vratio.

Njegova supruga Emmy svoj izlazak zahvaljuje vlastitoj velikodušnosti od prije nekoliko godina, ali koju je odavno bila zaboravila, a da će joj to spasiti život, svakako nije mogla slutiti. Tada joj je bilo ukradeno vrtno crijevo, a kada je policija u susjedstvu otkrila lopova, vrtlara koji ga se dokopao, ona je odustala od kaznenoga gonjenja počinitelja nedjela. No nekoliko dana nakon pripajanja na kućnim vratima se oglasilo zvono, tu je stajao muškarac u SA-uniformi visokog časnika i iskreno priznao: “Dobro jutro, gospođo profesorice, ja sam lopov kojega ste svojedobno odustali goniti, bit će mi čast štititi vas.” I taj joj je zaštitnik, kažu, omogućio odlazak u egzil, u Cambridge u Engleskoj.

Ali i sve pustolovne koje su snalazile tisuće bezimernih; zbrke oko njihova bijega, slučajnosti koje su određivale zemlju njihova pribježišta i okolnosti od kojih se diže kosa na glavi, pod kojima su, najzad stigavši, nanovo započinjali život, zaslužuju su da se o tome izvještava i da bude zabilježeno sve dok postoji makar i jedan živi svjedok tog vremena.

Tako sam pola godine nakon izlaska knjige o emigraciji mog oca, iz Amerike dobio pismo napisano urednim rukopisom. U njemu mi je stanoviti Victor Weiss iz New Yorka priopćio da je ovdje, u Frankfurter Allgemeine Zeitungu, pročitao jednu recenziju knjige, da je i on kao sedamnaestogodišnjak pobjegao 1938. iz Beča, i da je u Urugvaju upoznao mog oca. Nakon nekoliko tjedana našli smo se u Beču, i on mi je pričao o životnim prilikama i pothvatima moga oca, o čemu dotad nisam ništa znao. Njegova pak životna priča i opisi sudbina njegovih supatnika, gdje je bio svjedok, dali bi građu za više knjiga. Sin austrougarskog časnika, koji je neposredno nakon zajedničkog dolaska u Montevideo iznenadno umro, počeo je bez ičije pomoći i bez znanja ijedne riječi nekog stranog jezika, kao pomoćni prodavač slastica u nekom kinu, gdje je iz filmova, koji su dijelom bili sinkronizirani, dijelom u originalnoj engleskoj verziji, naučio španjolski i engleski. Nakon dugih i teških godina u južnoameričkom egzilu put ga je odveo u novo utemeljenu izraelsku vojsku i na kraju u New York, gdje je umirovljen kao natkonobar u burzovnom restoranu u Wallstreetu. S vremenom je izučio i burzovni zanat, a dobiti što ih ima od svojih skromnih špekulacija danas mu omogućavaju da dvaput godišnje odlazi na velika putovanja po Europu.

Dvije od njegovih priča mogle bi biti primjeri svakojake dovitljivosti emigranata koja je, u prvoj priči, od kobne sudbine stvorila temelje za opstanak, a u drugoj čak osigurala egzistenciju u godinama nakon povratka.

Bogatom trgovcu Ottu Kornstückeru zamršenim je putevima, i uz pomoć golemih svota za mito, pošlo za rukom ishoditi dopuštenje da spakira cjelokupno skupocjeno pokušstvo iz svog golemog stana, uključujući i dragocjene kolekcije slika i porculana, i dugim ih špediterskim putem poslati za sobom u zemlju koju je izabrao za emigraciju, u Urugvaj. Ondje se nadao kako će, s jedne strane, okružen onime na što je bio naviknut, lakše podnijeti nepravdu egzila, dok će mu, s druge strane, mogućnost prodaje vrijednih kolekcija pružiti oslonac i lišiti ga financijskih kriza. Jedino je svoju biblioteku – koja je doduše sadržavala sve što je u književnosti njemačkoga govornog područja bilo vrijedno, ali koja novopečenog bogataša i poslovnog čovjeka Kornstückera nikada nije zanimala, nego mu služila samo za pokazivanje

tobožnje naobrazbe – spakirao u vlastite sanduke koji su, daleko sporijom špedicijom, trebali naknadno stići za njim. Kako je to već bilo u tadašnjim prevrtljivim vremenima, dogodilo se da pokušstvo, zajedno sa milijunski vrijednim investicijama, nikada nije stiglo u Urugvaj, ali su stigle knjige, koje su tamo značile tek malo o više od makulature. Očajan zbog svoje sudbine nakanio je htio baciti bezvrijedni teret, a onda je došao na ideju da otvori njemačku knjižnicu. Među emigrantima je ubrzo bio pronađen nekadašnji germanist za bibliotekara, unajmljeno je jeftino skladište, i tako je nastala vjerojatno najbogatija, a zacijelo nadaleko jedina njemačka knjižnica u kojoj su emigranti mogli posuđivati luksuzne, kožom uvezane sveske i rijetka prva izdanja.

Druga priča počinje u nekom prljavome malom kafeu u Montevideu, čiji je vlasnik povremeno kreditirao izbjeglice koji su ostajali bez sredstava, dok opet ne bi našli neki poslić koji bi ih održavao u životu na nekoliko tjedana. Ondje je pred kraj rata sjedio Victor Weiss s dvojicom prijatelja, koji su opet ostali bez posla. Nakon svih tih godina u tuđini, i za njih je još uvijek bio prikladan onaj tipični emigrantski odgovor s kojim se na pitanje, „Kako poslovi?“, u to doba običavalo odgovarati, „Jedan pravo, dva krivo!“. Kao i nebrojeno puta prije toga, opet su razmišljali i razbijali glavu oko toga kako bi došli do neke zarade, a onda je jedan od trojice odjednom vrisnuo: „Konjski repovi!“ – skočio je i kao sumanut odjurio. Druga dvojica su bila složna u mišljenju, u koje nije moglo biti gotovo nikakve sumnje, kako su dobrom čovjeku, nakon dugogodišnjeg mrcvarenja, popustili živci, da je poludio.

Slučaj je, dakako, bio obrnut. Ostalo je nejasno kako je taj došao na svoju kraljevsku ideju, ali u svakom slučaju je taj nimalo ludi čovjek počeo po gradskim klaonicama, po smiješnoj cijeni i u velikim količinama, otkupljivati konjske repove i naveliko ih skladištiti. U vječnom kruženju misli oko priželjkivanog svršetka rata u Europi, on je sebi predočavao i obnovu razorenoga kontinenta. Pritom će kulturi zacijelo biti dodijeljeno važno mjesto, opet će se svirati, mnogi će se orkestri nanovo formirati, bit će bezbroj gudala i bezbroj gudačkih instrumenta – na njih su se, kako je poznato, napinjale strune od prepariranih dlaka iz konjskih repova! Riječju, ubrzo je rat završen, a dovitljivac je s konjskim repovima postao jednim od najvećih dobavljača za proizvodnju muzičkih instrumenata diljem Europe, i sasvim usputno, strašno bogat.

Jednom sam s Paulom Hörbigerom igrao u jednome komadu u kojem je on, kao papa Ivan XXIII, predstavljao dirljivo ljupki lik, i kada god sam mogao sjedio sam s njim kako bih pozorno slušao njegove priče i doživljaje. Bilo je to znatno prije rata, pričao je, kada je u njegovu garderobu u Berlinu došao jedan mali Židov s namjerom da njega, poznatu filmsku zvijezdu, nagovori da se uključi u zajednički posao.

„Gospodine Hörbiger, nedostaje mi još manja svota koja mi je potrebna za trgovinu kozmetičkim artiklima i stvarima za šminkanje koje sam proizvodim, prvoklasna roba, najbolja kvaliteta. Vi ste tako poznat i razuman čovjek, iz branše ste i veliki umjetnik, pa sam mislio da bi ste bili pravi čovjek za partnerstvo!“

Hörbiger ga je vrlo učtivo otprovio iz svoje garderobe, a nije mogao ni naslutiti da je time odbio posao svog života. Naime, mali Židov, budući da nije mogao naći partnera, iselio se u Ameriku – zvao se Max Factor. (Za neinformirane čitatelje: ime marke jednog od najvećih svjetskih kozmetičkih koncerna.)

Kada sam za obljetnice 1988. na turneji u Izraelu nastupio i u staračkom domu za bivše Austrijance Ramat – Chenu, na rubu Tel Aviva, jedna mi je stara Bečanka, koja nakon bijega nikad više nije vidjela svoju domovinu, poklonila svoju pjesmu koja se čita i u filmu koji je o njoj snimljen, i koja s jednostavnošću narodnih pjesama prikazuje njezinu „molitvu“ dragome Bogu. U njoj si postavlja pitanje što bi, ako bi još opet došla na svijet, drukčije napravila, i dolazi do zaključka da zamoli dragoga Boga da ju u tom slučaju ostavi neka bude ista. Neka isto čini, isto misli i osjeća, isto doživljava i podnosi kao u prijašnjem životu. Ali onda svom dugom nabrajanju dodaje i jednu molbu, koja za mene spada u najpotresnije i najvrednije što je rečeno na temu rasnog ludila i emigracije, a koja završava stihovima:

...

ako bi mi opet dao to prosječna života malo,
kakav je bio, bilo je ispravno, samo bi jedno bilo važno:
Dragi Bože, jedno Te molim, možeš li promijeniti običaje
u vezi s Tvojim rasama, ne dopusti da se mrze,
ostavi me, molim Te, na miru, ostavi me gdje sam rođena,
neka zebem, nek' se znojim,
al' molim Te, neka sjedim,
nek' za sekreterom zabilježim:
nikad ne dopusti jedno – da bježim!

Moj otac se nakon povratka iz sedmogodišnje emigracije na trgu ispred St. Gilgenske crkve našao s prijateljem s kojim se igrao i jedrio za vrijeme praznika koje je prije rata provodio na selu, a koji je, u jednom dobro skrojennom štajerskom, nedjeljnom kaputiću, povratniku strasno poželio dobrodošlicu. Kada mu je moj otac u lice rekao da je taj sako iz tradicijske nošnje zapravo njegov, i da ga može prepoznati po posebno obrađenoj dugmadi od jelenskog roga, nakon prvobitnog poricanja prijatelj je, nakon nepobitnog dokaza, skinuo ukradeni komad odjeće i na otvorenoj cesti skrušeno ga predao prijašnjem vlasniku: „Pa, Stefane, eto, opet ga imaš!“

U jednoj Lessingovoj skici za „Fausta“ Mefisto na Faustovo pitanje, „Što je najbrže na zemlji?“, odgovara riječima, „Prijelaz iz dobra u zlo“. Po brzini tempo tadašnje povratne preobrazbe, uz koju je prije sedam godina išla preobrazba ljudi u neljude, križeva u kukaste križeve, svakako nije nimalo zaostajao za prethodnim, tako da se spoznaja kako je „najbrži na svijetu prijelaz iz dobra u zlo“ apsolutno može dopuniti riječima, „i obratno“.

Jednom prijatelju, koji je u ono doba bio ugrožen zbog rasne mržnje, dogodilo se pak da mu je na proslavi mature, četrdeset godina nakon rata, jedan od učenika iznebuha i potpuno neočekivano na rastanku povjerljivo stisnuo ruku i šapnuo: „Nisi više ljut na mene, zar ne!“ Savjesti je toliko dugo trebalo da nađe put od okamenjena srca, mimo potisnutih osjećaja krivnje i straha od najzad razvezanog jezika i polovične isprike.

Prevela Štefica Martić